

Draus, Jan

Kształtowanie się konspiracyjnych władz oświatowych na terenie wschodniej Rzeszowszczyzny w latach 1939-1944

Rozprawy z Dziejów Oświaty 23, 157-176

1980

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN DRAUS

KSZTAŁTOWANIE SIĘ KONSPIRACYJNYCH WŁADZ OŚWIATOWYCH NA TERENIE WSCHODNIEJ RZESZOWSZCZYZNY W LATACH 1939—1944¹

I

Przedmiotem rozważań niniejszego artykułu jest powstanie i struktura podziemnych władz oświatowych na obszarze następujących powiatów byłego województwa rzeszowskiego: brzozowskiego, jarosławskiego, leskiego, leżajskiego, lubaczowskiego, łańcuckiego, przemyskiego, przeworskiego, sanockiego i ustrzyckiego². Określając terminem „Rzeszowszczyzna” obszar byłego województwa rzeszowskiego powołanego do życia dekretem z dnia 7 lipca 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 27, poz. 168) wymienione powiaty autor nazwał mianem wschodniej Rzeszowszczyzny. Argumentami wskazującymi na celowość takiego, a nie innego podziału są okupacyjne dzieje tych powiatów, które dość wyraźnie wyodrębniają ten teren Rzeszowszczyzny od pozostałej zachodniej jej części.

Niemiecki podział administracyjny zorganizowany w 1939 r. w ramach dystryktu krakowskiego połączył wymienione powiaty początkowo w dwa, a w 1941 r. w trzy tzw. Kreishauptmannschaften (Jarosław, Sannok i Przemyśl), czyli okupacyjne powiaty (starostwa). Wyjątek stanowił jedynie powiat lubaczowski, który w części był włączony do dystryktu krakowskiego, ale większość obszaru tego powiatu należała do utworzo-

---

¹ Artykuł ten stanowi skróconą wersję rozdziału rozprawy doktorskiej na temat: *Oświata na wschodnich terenach Rzeszowszczyzny w latach 1939—1944*.

² Przed 1939 r. wymienione powiaty, z wyjątkiem ustrzyckiego i leżajskiego, które wówczas nie istniały, wchodziły w skład woj. lwowskiego. Powiat ustrzycki z siedzibą w Ustrzykach Dolnych wyodrębniony został dopiero w 1951 r. z terenów należących wówczas do woj. drohobyckiego (ZSRR), gminy Ropienka (z pow. leskiego) i Wojtkowa (z pow. przemyskiego) (Dz.U., 1951, nr 31, poz. 242). Pow. leżajski powstał 1 I 1956 r. po wyłączeniu północnej części obszaru ówczesnego pow. łańcuckiego (tzw. leżajszczyzny) oraz gromad Bystre i Krzeszów z ówczesnego pow. biłgorajskiego (Dz.U., 1955, nr 44, poz. 283).

nego w 1941 r. dystryktu galicyjskiego³. Powyższy niemiecki podział administracyjny można również nazwać mianem wschodnich terenów dystryktu krakowskiego.

Ponadto struktura administracyjna politycznych i wojskowych organizacji niepodległościowych wykazuje wzajemną więź pomiędzy tymi powiatami. W ramach ZWZ-AK wyodrębnić można Inspektorat Rejonowy Przemyśl-Jarosław obejmujący powiaty: przemyski, jarosławski, przeworski, łańcucki i placówkę w Lubaczowie, powiaty brzozowski i sanocki wchodziły zaś w skład Inspektoratu Rejonowego Jasło-Krosno. W skład natomiast rzeszowskiego podokręgu „ROCHA” i BCH, z wyjątkiem sanockiego i lubaczowskiego, wchodziły wszystkie omawiane powiaty wschodniej Rzeszowszczyzny.

Szczególne jednak znaczenie dla przyjętego zasięgu terytorialnego miały związki organizacyjne i działalność kierowniczych ośrodków tajnej oświaty w omawianych powiatach wschodniej Rzeszowszczyzny.

II

Reakcją społeczeństwa polskiego na klęskę wrześniową było powstanie w całym kraju licznych organizacji podziemnych, których celem była kontynuacja walki z okupantem. W wielu wypadkach organizacje te oparte były na zrębach przedwojennych organizacji, które odradzały się w nowych konspiracyjnych warunkach. W powstającym wówczas ruchu oporu, który w miarę włączania się do walki z okupantem coraz szerszych rzesz społeczeństwa polskiego objął prawie wszystkie dziedziny życia, istotną rolę odegrała walka o zachowanie dóbr kultury, a szczególnie rozbudowujące się po zamknięciu szkół średnich i wyższych tajne nauczanie. Te konspiracyjne oświatowe inicjatywy początkowo posiadały charakter lokalny i nie zorganizowany. W miarę upływu czasu następowała jednak coraz większa koordynacja tych poczynań i zaczęły się pojawiać dominujące ośrodki dyspozycyjne.

Pod koniec 1939 r. działały już w Warszawie dwa centralne ośrodki zmierzające do objęcia kierownictwa nad tworzącym się ruchem tajnego nauczania.

Jeden stanowiły odrodzone w warunkach konspiracyjnych przedwojenne zawodowe organizacje nauczycielskie. Dnia 8 grudnia 1939 r. utworzyły one Międzystowarzyszeniową Komisję Porozumiewawczą Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich. Komisja ta powołana zo-

³ W latach 1939—1941 znaczna część obszaru wschodniej Rzeszowszczyzny (na wschód od rzeki San do Sieniawy, a następnie wzdłuż linii Sieniawa—Cieszanów—Jarczów) administrowana była przez władze ZSRR. Dopiero po napaści Niemiec na ZSRR i regulacji wschodniej granicy Generalnej Guberni do dystryktu krakowskiego przyłączone zostały wschodnie części powiatów: jarosławskiego, przemyskiego i leskiego (tzw. Zasanie).

stała z inicjatywy powstałej pod koniec października 1939 r. Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON), kontynuatorki przedwojennego Związku Nauczycielstwa Polskiego. Oprócz TON-u, której zaplecze stanowili głównie nauczyciele szkół powszechnych, istotną rolę w tej Międzystowarzyszeniowej Komisji odegrało Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (TNSSiW)⁴.

Drugim centralnym ośrodkiem była utworzona w jesieni 1939 r. Komisja Oświecenia Publicznego (KOP), która posiadała charakter tajnego ministerstwa oświaty. Komisja ta powołana została z inicjatywy komendy Służby Zwycięstwu Polski (SZP) oraz pracowników przedwojennej administracji szkolnej. Na czele KOP stanął działacz oświatowy, były podsekretarz stanu w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, dyrektor Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych, członek SZP, a następnie ZWZ — Kazimierz Pieracki. Po jego aresztowaniu 28 lipca 1940 r. funkcję tę objął były dyrektor Państwowego Instytutu Nauczycielskiego, kurator śląski, krakowski i lwowski, współpracownik Pierackiego — dr Tadeusz Kupczyński (1895—1967).

Podstawowym zadaniem obu tych ośrodków była opieka i organizacja tajnego nauczania oraz niesienie pomocy nauczycielom i ich rodzinom, którzy zostali wysiedleni bądź pozostawieni bez pracy.

Pierwszą podziemną władzą oświatową, która rozciągnęła swe wpływy na obszar wschodniej Rzeszowszczyzny, była Komisja Oświecenia Publicznego. Jesienią 1939 r. na Rzeszowszczyznę przybył delegat Komendy Głównej Służby Zwycięstwu Polski, współpracownik gen. Michała Karasiewicz-Tokarzewskiego, kpt. Henryk Puzewicz, ps. „Batura”. Zadaniem jego było tworzenie konspiracji i organizowanie rzeszowskiego okręgu SZP. Oprócz tego posiadał uprawnienia do mianowania delegata KOP na zachodnie powiaty byłego województwa lwowskiego. Po przybyciu do Przeworska kpt. Puzewicz mandat ten powierzył ks. Józefowi Stefańskiemu, który do wybuchu wojny był katechetą gimnazjum przeworskiego⁵.

Na początku 1940 r., po zorganizowaniu przy Komendzie Obwodu ZWZ-Przeworsk Delegatury KOP, ks. Stefański przystąpił do organizacji powierzonego mu terenu i powołał mężów zaufania w sąsiednich powiatach. Mężem zaufania KOP na powiat jarosławski mianowany zo-

⁴ M. Tazbir, *TNSW w latach wojny 1939—1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1947, nr 3/4, s. 71.

⁵ L. Trybalski, *Z dziejów Tajnej Organizacji Nauczycielskiej powiatu przeworskiego*, Archiwum Zespołu Badawczego Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939—1945, Oddział PAN w Krakowie (dalej: AZBDO), sygn. II/24/PWK; J. Stefański, *Tajne nauczanie w oddziałach partyzanckich we wschodnich powiatach Rzeszowszczyzny*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 1971, t. XIII, *Materiały do dziejów oświaty w czasie okupacji hitlerowskiej (1939—1945) na terenie podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego*, część VII (dalej: RKNP), s. 196.

stał dyrektorem Szkoły Budowlanej w Jarosławiu Stanisław Kopystyński⁶, na powiat przemyski zaś były dyrektorem Państwowego Gimnazjum i Liceum w Pleszewie (woj. poznańskie) Marian Dohnal⁷. Obszar powiatu łańcuckiego podporządkowany został prawdopodobnie ks. Stefańskiemu. Przypuszczenie to wynika z faktu, iż po powstaniu ZWZ Obwód ZWZ-Przeworsk i Obwód ZWZ-Łańcut do 1942 r. posiadały wspólnego komendanta w osobie Henryka Puzewicza⁸. W sierpniu 1940 r. po objęciu kierownictwa KOP przez Kupczyńskiego ośrodki te podporządkowane zostały krakowskiemu delegatowi KOP Włodzimierzowi Gałęckiemu⁹.

Z analizy zachowanych materiałów archiwalnych wynika, że KOP swoją działalnością nie objęła powiatów brzozowskiego i sanockiego. Pozostałe obszary wschodniej Rzeszowszczyzny znajdowały się natomiast w tym czasie w zasięgu administracji radzieckiej.

Najaktywniejszą działalność KOP prowadziła na terenie powiatów przeworskiego i łańcuckiego, którymi kierował ks. Józef Stefański, ps. „Frere”, „Tarcica”. Był on jednocześnie do 1943 r. kapelanem Obwodów ZWZ-Przeworsk i Łańcut (ps. w ZWZ „Pius”, „Burski”)¹⁰. W grudniu 1939 r. z ramienia KOP zorganizował on w Przeworsku pierwsze komplety tajnego nauczania z zakresu szkoły średniej. Następnie opierając się na sieci terenowej ZWZ utworzył w każdej gminie przy placówkach ZWZ placówki KOP, którymi kierowali tzw. referenci oświatowi. Zadaniem ich było organizowanie kompletów tajnego nauczania oraz utrzymywanie ścisłego kontaktu z delegaturą KOP. Jednym z najbardziej czynnych referentów oświatowych był Adam Zięba, ps. „Kibic”, który kierował placówką KOP w Kańczudze (pow. Przeworsk), pełniąc jednocześnie funkcję referenta propagandy placówki ZWZ¹¹.

Niezależnie od inicjatywy KOP postępowała równolegle odbudowa sieci terenowej TON, która oparta była na przedwojennych ogniwach ZNP. Na przełomie roku 1939/1940, po wcześniejszej wizycie członka Centralnego Kierownictwa TON odpowiadającego za sprawy organizacyjne Czesława Wycecha, powołany został w Krakowie Okręgowy Zarząd TON. Przewodniczącym tego zarządu został przedwojenny wiceprezes i kierownik wydziału organizacyjnego ZNP w Krakowie Roman

⁶ W. Gałęcki, *Jeszcze raz przez życie*, Kraków 1966, s. 376; B. Chrzan, *Tajne władze oświatowe w powiatach podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach okupacji hitlerowskiej 1939—1945*, RKNP, 1970, t. XI, cz. VI, s. 57.

⁷ V. Frańczyk, *Działalność Komisji Oświecenia Publicznego (KOP) w latach 1939—1941*, RKNP, 1971, t. XIII, cz. VII, s. 177.

⁸ A. Zagórski, *Z badań nad strukturą organizacyjną ruchu oporu w Rzeszowszczyźnie (Związek Walki Zbrojnej — Armia Krajowa)*, „Studia Historyczne”, 1968, z. 1, R. XI, s. 106—107.

⁹ L. Trybalski, *op. cit.*, sygn. II/24/Pwk; V. Frańczyk, *op. cit.*, s. 176.

¹⁰ L. Trybalski, *op. cit.*, sygn. II/24/Pwk.

¹¹ *Ibidem*.

Serkowski. Oprócz niego w skład zarządu weszli: Władysław Wiśniewski, Henryk Szlenkier, Franciszek Ingłot oraz działacz ludowy Ignacy Jakubiec. Zasięg działania tego okręgu TON obejmował obszar przedwojennego województwa krakowskiego, w tym również większość powiatów zachodniej Rzeszowszczyzny¹².

Dla zachodnich powiatów województwa lwowskiego, które znalazły się w zasięgu okupacji hitlerowskiej w styczniu 1940 r. utworzony został podokręg TON w Przeworsku. Organizację tego podokręgu z polecenia Wycecha przeprowadził sekretarz organizacyjny centralnego kierownictwa TON Józef Kania, ps. „Jedliński”¹³. Po skontaktowaniu się z Władysławem Kojdrem kierownictwo podokręgu TON powierzył Kania przedwojnemu presesowi Oddziału Powiatowego ZNP w Przeworsku Kazimierzowi Koczocikowi. Koczocik objął również funkcję kierownika TON w powiecie przeworskim. Ponadto upoważniony on został do zorganizowania komórek TON we wszystkich zachodnich powiatach woj. lwowskiego.

Wiosną 1940 r. Koczocik po skontaktowaniu się z przedwojennymi działaczami ZNP powołał komórki TON w powiatach: łańcuckim, jarosławskim, przemyskim i rzeszowskim. Kierownictwo TON w powiecie łańcuckim objął przedwojenny prezes Oddziału Powiatowego ZNP w Łańcucie Antoni Wawraszek, w pow. jarosławskim b. prezes Oddziału Powiatowego ZNP w Jarosławiu Stanisław Janczewski, a w pow. przemyskim zaś nauczyciel szkoły powszechnej w Przemyślu Michał Hałdys¹⁴.

Nieco później natomiast zorganizowane zostały powiaty: brzozowski i sanocki z częścią leskiego. Władze TON w tych powiatach powołane zostały dopiero pod koniec 1940 r. również przez wspomnianego Józefa Kanię¹⁵. Kierownikiem TON w powiecie brzozowskim został b. prezes Oddziału Powiatowego ZNP w Brzozowie, nauczyciel szkoły powszechnej w Jasienicy Rosielnej, Henryk Kraus¹⁶. Kierownictwo TON na powiat sanocki z częścią leskiego — według relacji Kani — objął jeden z kierowników szkoły powszechnej w Sanoku¹⁷. Wydaje się jednak, że

¹² Cz. Wycech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939—1944*, Warszawa 1964, s. 17.

¹³ J. Kania, *Sprawozdanie z akcji tajnego nauczania w okresie okupacji hitlerowskiej na terenie Polski a dotyczące terenu powiatów: jasielskiego, krośnieńskiego, sanockiego i brzozowskiego*, AZBDO, sygn. II/12/Snk.

¹⁴ *Sprawozdanie z akcji tajnego nauczania w latach 1940—1944 w pow. przeworskim*, opr. K. Koczocik, Archiwum Zarządu Głównego ZNP, sygn. 24/91.

¹⁵ B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 50.

¹⁶ *Skład osobowy kierownictw tajnej oświaty w czasie okupacji hitlerowskiej 1939—1945*, Wstęp i redakcja Tomasz Szczechura, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1975, nr 4, s. 573.

¹⁷ J. Kania, *op. cit.*; B. Chrzan, *Działacze podziemia o tajnej oświacie w powiecie Krosno n. Wisłokiem*, RKNP, 1974, t. XVII, cz. IX, s. 91—92.

w 1941 r., po przyłączeniu do dystryktu krakowskiego pozostałej części powiatu leskiego z Ustrzykami Dolnymi, kierownictwo TON na powiat sanocki i leski objął b. prezes Oddziału Powiatowego ZNP w Lesku Władysław Dziduszko¹⁸.

Specyficzna sytuacja administracyjno-polityczna, jaka panowała w latach 1939—1941 na obszarze przedwojennego powiatu lubaczowskiego, sprawiła, że na terenie tym tajne nauczanie rozpoczęło się dopiero w końcu 1941 r. Po utworzeniu dystryktu galicyjskiego, a następnie po powołaniu w końcu 1941 r. okręgowego kierownictwa TON we Lwowie, a w 1942 r. władz TON na powiat Rawa Ruska obszar przedwojennego powiatu lubaczowskiego administracyjnie podlegał kierownikowi TON w Rawie Ruskiej¹⁹. Tak więc z wyjątkiem powiatu lubaczowskiego we wszystkich pozostałych powiatach wschodniej Rzeszowszczyzny w 1940 r. zorganizowana już była powiatowa siatka TON. Zadaniem tych wszystkich komórek — zgodnie z wytycznymi centralnego kierownictwa — było objęcie opieką istniejących już kompletów tajnego nauczania, tworzenie nowych ośrodków i koordynowanie ich działalności.

Czołowe miejsce w działalności TON zajmowała sprawa niesienia pomocy bezrobotnemu i wysiedlonemu nauczycielstwu. Chodziło głównie o pomoc dla nauczycieli i ich rodzin przymusowo wysiedlonych z Wielkopolski, Śląska i Pomorza. Należy podkreślić, że już w pierwszej połowie 1939 r. na teren dystryktu krakowskiego przybyły pierwsze transporty wysiedleńców, których część skierowana została na obszar wschodniej Rzeszowszczyzny, głównie do powiatów: jarosławskiego, przeworskiego i łańcuckiego²⁰. W marcu natomiast 1940 r. w ramach drugiej fali wysiedleń transporty Wielkopolan i Pomorzan przybyły do Sanoka. Jeden z transportów liczył 16 wagonów z 1200 ludźmi²¹. Akcja powiatowych komórek TON polegała przede wszystkim na znalezieniu zatrudnienia dla wysiedlonych nauczycieli w jawnym szkolnictwie polskim lub innych zawodach, angażowaniu ich w działalność tajnych kompletów oraz udzielaniu im pomocy materialnej w postaci zapomóg pieniężnych. Podobną opieką objęci byli również nauczyciele miejscowi, którzy z różnych przyczyn pozbawieni zostali pracy. Fundusze na te

¹⁸ Z zeznań, jakie złożył przed Sądem Powiatowym w Sanoku w 1967 r. W. Dziduszko, stwierdził, że przez cały czas okupacji mieszkał w Ustrzykach Dolnych. Nie podaje jednak, czy był działaczem TON (patrz: *Zeznania Władysława Dziduszko*, Archiwum Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Rzeszowie, sygn. 36D), T. Szczechura natomiast wymienia W. Dziduszko jako kierownika TON na pow. sanocki i leski (patrz: *Skład osobowy...*, s. 579).

¹⁹ Nazwisko kierownika TON w Rawie Ruskiej jest nieznane. Wiadomo tylko, że przed wojną był nauczycielem szkoły rolniczej (patrz: *Skład osobowy...*, s. 580).

²⁰ W. Jastrzębski, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939—1945*, Poznań 1968, s. 62, 67.

²¹ M. Przystasz, *Powiat sanocki w latach 1939—1944*, „Rocznik Sanocki”, 1967, Kraków 1967, s. 237.

cele TON czerpała głównie od utworzonego jesienią 1939 r. przez Ryszarda Świętochowskiego Biura Politycznego, a następnie Centralnego Komitetu Organizacji Niepodległościowych (CKON). CKON powołany został z inicjatywy gen. Władysława Sikorskiego, a finansowany był przez rząd emigracyjny, toteż po nawiązaniu kontaktów niektórych działaczy związkowych, m.in. Czesława Wycecha, TON otrzymywała znaczne zasiłki pieniężne na prowadzenie konspiracyjnej oświaty i pomoc materialną dla nauczycieli²².

Charakterystyczną cechą działalności komórek TON we wschodniej Rzeszowszczyźnie, a w szczególności w powiatach: przeworskim, łańcuckim, jarosławskim i przemyskim, było ścisłe powiązanie i współpraca z konspiracyjnym ruchem ludowym. W powiatach tych działalność TON wspierana była przez powiatowe kierownictwa „ROCHA”, dla których podziemna działalność oświatowa, obok walki zbrojnej, stanowiła podstawowy front walki z okupantem²³.

Drugą obok TON organizacją związkową, która odbudowała swą siatkę konspiracyjną, było Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (TNSSiW). Już w październiku 1939 r. w Warszawie zorganizowało się przedwojenne Prezydium Zarządu Głównego TNSSiW z prezesem prof. dr. Władysławem Tatarkiewiczem. W tym samym czasie niezależnie od Warszawy zorganizował się również drugi konspiracyjny zespół TNSSiW w Krakowie, który na początku 1940 r. ukonstytuował się w składzie: Julian Waga, Piotr Feliks, Kazimierz Łuczarski, Antoni Mikulski i Józef Zieliński, tworząc kierowniczy ośrodek dla regionu krakowskiego. Po nawiązaniu kontaktu krakowskiego ośrodka TNSSiW, z Zarządem Głównym w Warszawie, dnia 22 kwietnia 1940 r. za pośrednictwem Józefa Zielińskiego obydwie te ośrodki przystąpiły do organizacji terenu. W zasięgu działania ośrodka krakowskiego znalazły się m.in. tereny zachodnich powiatów woj. lwowskiego będące wówczas pod okupacją niemiecką. Już w 1940 r. na terenie wschodniej Rzeszowszczyzny zorganizowane zostały konspiracyjne koła TNSSiW w Jarosławiu, Przemyśle i Łańcucie. Organizatorem ich był Józef Zieliński, sprawujący funkcję łącznika krakowskiego ośrodka TNSSiW²⁴. Podstawowym zadaniem tych kół było organizowanie tajnego nauczania, a przede wszystkim samopomocy koleżeńskiej. Należy bowiem podkreślić, że po likwidacji przez okupanta szkolnictwa średniego większość nauczycieli tych szkół pozbawionych zostało pracy, a tym samym środków do życia.

²² Relacja ustna T. Szczehury z dnia 12.04.1978: *Dyskusja nad stanem badań tajnej oświaty w Polsce w latach II wojny światowej (głos T. Szczehury)*, „Przełąd Historyczno-Oświatowy”, 1978, nr 4, s. 470—471; J. R. Szaflik, *Początki konspiracyjnego ruchu ludowego*, Warszawa 1937, s. 150; R. Buczek, *Tragedia Ryszarda Świętochowskiego*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1973, nr XXV, s. 150 i 164.

²³ W. Fołta, *Ruch ludowy w Przeworskiem*, Warszawa 1975, s. 200; R. Kisiel, *Bez munduru my żołnierze*, Warszawa 1962, s. 322.

²⁴ M. Tazbir, *op. cit.*, s. 72—73.

Decydującym momentem w dziejach konspiracyjnej oświaty było powstanie jesienią 1940 r. Departamentu Oświaty i Kultury (DOiK) Delegatury Rządu na Kraj. Dyrektorem tego Departamentu został członek centralnej „piątki” TON, działacz ludowy, Czesław Wycech. Powołanie tego konspiracyjnego ministerstwa oświaty zobowiązywało Wycecha przede wszystkim do unifikacji wszystkich działających dotąd w podziemiu organizacji oświatowych i przejęcia pełnej władzy nad terenowymi ośrodkami tajnego nauczania.

W celu zlikwidowania istniejącej dotychczas wielotorowości w organizowaniu tajnej działalności oświatowej Departament w pierwszym rządzie podjął rozmowy z szefem KOP — Tadeuszem Kupczyńskim. KOP bowiem w tym czasie posiadał dobrze rozbudowaną sieć tajnego nauczania w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej. W wyniku tych rozmów KOP podporządkował się władzom Departamentu. Powiadomiony o tym krakowski delegat KOP Włodzimierz Gałęcki po skontaktowaniu się z Janem Smoleniem, ówczesnym kierownikiem Okręgowej Komisji Oświaty i Kultury w Krakowie jako wojewódzkiej agendy Delegatury, również podporządkował się nowej centralnej władzy²⁵.

Zupełnie inaczej natomiast proces ten przedstawiał się w terenie, a w szczególności na obszarze wschodniej Rzeszowszczyzny. Powiadomiony o tym przez kierownika podokręgu TON w Przeworsku K. Koczocika delegat KOP na zachodnie powiaty woj. lwowskiego, który podlegał bezpośrednio Gałęckiemu, ks. Józef Stefański nie zgodził się na podporządkowanie nowym kierowniczym władzom. Wobec powyższego w styczniu 1941 r. ks. Stefański po porozumieniu się z komendantem Obwodu ZWZ-Przeworsk kpt. Puzewiczem, opierając się na zorganizowanej przez siebie sieci terenowych placówek KOP, utworzył nową organizację o charakterze oświatowym — Związek Tajnego Nauczania (ZTN)²⁶. Początkowo ZTN prowadził działalność tylko na obszarze powiatu przeworskiego i podlegał bezpośrednio władzom wojskowym Obwodu ZWZ-Przeworsk. W maju 1941 r. ZTN objął swoją działalnością również powiat łańcucki. Kierownictwo Związku w tym powiecie H. Puzewicz po wcześniejszym porozumieniu się z ks. Stefańskim powierzył Franciszkowi Młynkowi, ps. „Przyzba”²⁷. W tym samym roku ZTN rozciągnął swoją działalność na pow. jarosławski (nazwisko kierownika ZTN w tym pow. jest nieznane), a następnie na przemyski, w którym kierownictwo objął ks. Franciszek Winnicki, ps. „Ojciec Witomir”, pełniący od 1942 r. funkcję kapelana Obwodu AK-Przemysł²⁸. Kierownicy

²⁵ W. Gałęcki, *op. cit.*, s. 377.

²⁶ *Sprawozdanie z akcji tajnego nauczania...*, Archiwum ZG ZNP, sygn. 24/91.

²⁷ J. Marszał, *Tajne nauczanie w zakresie szkoły średniej w powiecie łańcuckim w czasie okupacji hitlerowskiej*, AZBDO, sygn. II/5/Lct, Gimnazjum i Liceum im. Henryka Sienkiewicza w Łańcucie, Warszawa 1965, s. 119.

²⁸ J. Różański, *Przemysł w latach II wojny światowej*, [w:] *Tysiąc lat dziejów Przemysła*, Warszawa 1976, t. II, s. 405.

ci utrzymywali stałą łączność z referatami propagandy w swoich obwodach, którym składali sprawozdania o stanie akcji tajnego nauczania. Całą działalnością ZTN na tym terenie kierował ks. Józef Stefański. Należy podkreślić, że powiaty te objęte akcją ZTN, w strukturze organizacyjnej ZWZ-AK tworzyły Inspektorat Rejonowy ZWZ-AK Przemysł—Jarosław, w którym funkcję inspektora do wiosny 1940 r. pełnił por. rez. Bronisław Wochanka, ps. „Ludwik”, a następnie do września 1943 r. kpt. Wincenty Rutkowski, ps. „Kujawa”. „Żwan”.

Podobnie jak w okresie działalności KOP na tym terenie, której placówki zostały podporządkowane ZTN, praca tej organizacji w terenie opierała się głównie na łącznikach. Utrzymywali oni stały kontakt z kierownikiem powiatowym ZTN. Łącznicy tacy powołani zostali w poszczególnych gminach danego powiatu. Za ich pośrednictwem prowadzono propagandę tajnego nauczania najpierw wśród rodziców, a następnie wśród młodzieży. Oni też organizowali tajne komplety na terenie podległych im gmin i gromad i utrzymywali łączność pomiędzy kierownikami kompletów a komisjami egzaminacyjnymi. Łącznicy w razie potrzeby dostarczali również podręczników, instrukcji i uwag metodyczno-dydaktycznych do poszczególnych przedmiotów²⁹. Związek ten prowadził nauczanie wyłącznie w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej. Najlepiej rozwiniętą sieć posiadał w powiatach przeworskim i łańcuckim.

Działalność ZTN w poszczególnych powiatach, z wyjątkiem przeworskiego, prowadzona była do momentu pojawienia się na tych terenach Powiatowych Komisji Oświaty i Kultury jako agend Departamentu. W powiecie jarosławskim ZTN podporządkował się kierownictwu Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury (PKOiK) na wiosnę 1942 r., w pow. łańcuckim we wrześniu 1942 r., a w przemyskim w styczniu 1943 r. Inaczej natomiast przedstawiała się sprawa podporządkowania sieci ZTN w pow. przeworskim. Z chwilą powstania PKOiK w Przeworsku w styczniu 1942 r. przewodniczący jej Kazimierz Koczocik — mimo prowadzenia na ten temat licznych rozmów z ks. Stefańskim — nie podporządkował się władzom Departamentu. Dopiero po przekazaniu tej sprawy Karolowi Ziarno, ps. „Sikora”, delegatowi Okręgowego Biura Szkolnego w Krakowie, w lipcu 1943 r. zwołana została w Przeworsku specjalna konferencja z udziałem inspektora AK z Krakowa (nazwisko nieznane), komendanta Obwodu AK-Przeworsk kpt. Teofila Banacha, Kazimierza Koczocika, Jana Ćwierza (członka PKOiK w Przeworsku) i ks. Stefańskiego. W wyniku tych rozmów po pewnym czasie sieć przeworskiego ZTN podporządkowana została PKOiK³⁰.

²⁹ J. Marszał, *Tajne nauczanie w zakresie...*, AZBDO, sygn. II/5/Łct; J. Marszał, *Tajne nauczanie w okresie okupacji we wsi Handzlówka*, AZBDO, sygn. II/15/Łct.

³⁰ *Krótki zarys historii tajnego nauczania na poziomie średnim na terenie powiatu Przeworsk w czasie okupacji hitlerowskiej w latach 1940—1944*, opracowany na podstawie notatek i osobistych przeżyć przez mgr. Jana Ćwierza, AZBDO, sygn. II/2/Pwk. Należy podkreślić, że Cz. Wycech w pracy *Z dziejów tajnej oświaty w la-*

Oprócz ZTN obszar wschodniej Rzeszowszczyzny objęty był częściowo działalnością innej organizacji o charakterze wojskowym „Kuźnicy”. „Kuźnica” rozpoczęła działalność w maju 1940 r. w Obwodzie ZWZ-Rzeszów, którego komendantem był kpt. Edward Brydak, ps. „Andrzej”. Początkowo terenem jej działania były okolice Błażowej, Tyczyna (pow. Rzeszów) oraz Dynowa leżącego w pow. brzozowskim. Dynów bowiem w strukturze organizacyjnej ZWZ-AK przez cały czas okupacji przynależał do obwodu ZWZ-AK Rzeszów. Następnie działalność „Kuźnicy” objęła teren całego Inspektoratu ZWZ-AK Rzeszów. W lecie 1940 r. „Kuźnica” została zatwierdzona przez delegaturę KOP w Krakowie, a przewodniczący jej, były adiunkt Uniwersytetu Poznańskiego Gabriel Brzęk, ps. „Dewajtis”, objął z ramienia rzeszowskiej placówki KOP kierownictwo nad tajnym szkolnictwem średnim ogólnokształcącym. Mimo podporządkowania się Komisji Oświecenia Publicznego Delegaturze „Kuźnica” prowadziła nadal swoją działalność do końca września 1943 r., po czym — zgodnie z zaleceniami Komendy Głównej AK i Departamentu Oświaty i Kultury — podporządkowała się kierownictwu PKOiK w Rzeszowie ³¹.

Równoległe z akcją podporządkowywania agend Komisji Oświecenia Publicznego Departament powołał pierwsze swoje władze terenowe na szczeblu wojewódzkim. Pod koniec 1940 r. po wcześniejszej wizycie Wycecha w Krakowie i po rozmowach przeprowadzonych z przedstawicielami „ROCHA” powołane zostało Okręgowe Kierownictwo Oświaty i Kultury (OKOiK). Kierownikiem OKOiK został nauczyciel i działacz ludowy Jan Smoleń, ps. „Jaś”, „Mytnik”, który na początku 1941 r. zorganizował Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury zwane również Okręgowym Biurem Szkolnym (OBSz). W zasięgu działania OBSz znalazł się obszar wschodniej Rzeszowszczyzny z wyjątkiem powiatu lubaczowskiego. Powiat ten po zorganizowaniu w końcu 1941 r. OKOiK we Lwowie podporządkowany został lwowskim władzom szkolnym ³².

Dalsze organizowanie władz Departamentu Oświaty i Kultury rozpoczęło się od września 1941 r. Powoływanie oświatowych komórek na szczeblu powiatu podporządkowane było ogólnej akcji Delegatury Rządu

tach okupacji 1939—1945 podaje następującą informację: „Analogiczne zjawisko [dotyczy podporządkowywania się delegatur KOP władzom Departamentu — przyp. J. D.] występowało na terenie jarosławskiego, gdzie działał jeden z księży i nie chciał się podporządkować — jak mówił — „czerwonemu kierownictwu oświaty”, Informacja ta jest błędna, gdyż odnosi się do powiatu przeworskiego i działalności ks. Stefańskiego. Wielu autorów tę błędną informację powtarza. Czyni to m. in. J. Krasuski (*Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939—1945*, Warszawa 1977, s. 100), który kojarząc działalność owego księdza w Jarosławskiem z faktycznym delegatem KOP w tym powiecie S. Kopystyńskim zrobił z niego księdza.

³¹ G. Brzęk, *Tajna oświata w oddziałach konspiracyjnych i partyzanckich na Rzeszowszczyźnie*, AZBDO, sygn. II/98/Rsw.

³² B. Chrzan, *Tajne władze oświatowe...*, s. 39.

na Kraj, która zaleciła delegatom okręgowym i powiatowym tworzenie podziemnej administracji cywilnej obejmującej wszystkie dziedziny życia narodowego. W związku z tym Departament pod koniec sierpnia 1941 r. zorganizował w Warszawie specjalną konferencję wszystkich kierowników OKOiK, na której omówione zostały sprawy ujednoczenia oświatowych placówek terenowych, głównie na szczeblu powiatu. Wobec powyższego podjęto decyzję o powołaniu przy każdym kierownictwie okręgowym sekretarzy, których zadaniem miało być organizowanie Powiatowych Komisji Oświaty i Kultury (PKOiK)³³. Należy podkreślić, że w tym samym czasie w okręgu krakowskim, tj. we wrześniu 1941 r., po nominacji Jana Jakubca na Okręgowego Delegata Rządu rozpoczęło się również powoływanie Powiatowych Delegatów Rządu³⁴.

Na terenie wschodniej Rzeszowszczyzny akcja powoływania powiatowych władz Departamentu rozpoczęła się dopiero w 1942 r. Pierwsza PKOiK utworzona została w siedzibie podokręgu TON w Przeworsku w styczniu 1942 r. Organizację tej Komisji przeprowadził sekretarz organizacyjny OBSz Ignacy Jakubiec, ps. „Kowal”, po uzgodnieniu jej składu z kierownikiem podokręgu „ROCHA” Władysławem Kojdrem. Pierwszy skład PKOiK nr 15 w Przeworsku przedstawiał się następująco: przewodniczącym i referentem szkolnictwa powszechnego został dotychczasowy kierownik podokręgu TON Kazimierz Koczocik, ps. „Chmiel”, referat szkolnictwa średniego ogólnokształcącego objął były nauczyciel Gimnazjum i Liceum w Przeworsku, działacz „Rocha” Franciszek Naróg, ps. „Ogrodnik”, referat szkolnictwa zawodowego i oświaty dorosłych przejął były kierownik szkoły powszechnej w Gaci koło Przeworska, działacz „Rocha” Wincenty Zembala. Ponadto do Komisji tej wszedł wybitny działacz ludowy Władysław Kojder jako delegat „Rocha”³⁵. Później do PKOiK dokooptowany został nauczyciel szkoły powszechnej w Przeworsku Michał Smyka, ps. „Kaliński”, który przejął od Koczocika referat szkolnictwa powszechnego, oraz były nauczyciel Państwowego Gimnazjum i Liceum w Tomaszowie Lubelskim, dotychczasowy działacz ZTN Jan Ćwierz, ps. „Wilk”. Przejął on referat szkolnictwa średniego od Franciszka Naroga, który będąc nadal członkiem PKOiK został przewodniczącym Komisji Egzaminacyjnej dla szkół średnich³⁶.

Początkowo zasięg działania tej Komisji obejmował obszar przedwojennego powiatu przeworskiego, a od roku 1943 podlegała jej również

³³ *Sprawozdanie Departamentu za okres 1 IX—31 XII 1941 r.*, Archiwum ZG ZNP, sygn. 24/21.

³⁴ J. Jakubiec, *Na drodze stromej i śliskiej*, cz. III pt. *Delegat Rządu Emigracyjnego*, Biblioteka Jagiellońska, sygn. 123/64.

³⁵ *Historyczny rozwój tajnego nauczania w powiecie przeworskim*, opr. K. Koczocik, Archiwum OKBZH w Rzeszowie, sygn. 36D.

³⁶ K. Koczocik, *Materiały do historii oświaty i szkolnictwa w okresie okupacji hitlerowskiej na obszarze pow. przeworskiego*, AZBDO, sygn. II/1/Pwk.

gmina Dynów, należąca do powiatu brzozowskiego, ale tylko w zakresie szkolnictwa średniego ogólnokształcącego³⁷.

W lipcu 1942 r. zorganizowana została PKOiK nr 14 w Łańcucie. Przewodniczącym jej został kierownik TON w tym powiecie Antoni Warzasek, a członkami: dotychczasowy działacz ZTN Jan Marszał, ps. „Brożek” (referent szkolnictwa średniego ogólnokształcącego), działacz związkowy Antoni Kukułka, ps. „Poker” (referent szkolnictwa powszechnego i oświaty dorosłych), ówczesny kierownik Komisji Oświaty i Kultury „Rocha” w pow. łańcuckim Antoni Lisowski oraz Józef Hadław prezes Powiatowej Trójki „Rocha”. Ponadto przy PKOiK w Łańcucie powołana została Komisja Rewizyjna w składzie: Jan Witek, b. kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Łańcucie-Przedmieściu, i Antoni Kwolek, b. kierownik szkoły zawodowej doksztalającej w Łańcucie. Działalność tej Komisji obejmowała teren przedwojennego powiatu łańcuckiego wraz z leżajszczyną³⁸.

W tym samym mniej więcej czasie utworzona została PKOiK nr 16 w Jarosławiu. Zorganizował ją b. działacz KOP Stanisław Kopystyński. Przewodniczącym Komisji został b. inspektor szkolny w Jarosławiu, nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej Karol Dzikusko. Funkcję referenta szkolnictwa średniego ogólnokształcącego objął b. profesor Państwowego Gimnazjum i Liceum w Jarosławiu, działacz TNSSiW Tadeusz MUL, referentem szkolnictwa powszechnego został kierownik TON Stanisław Janczewski, referat szkolnictwa zawodowego objął natomiast Stanisław Kopystyński³⁹.

Kilka miesięcy później po przybyciu do Jarosławia sekretarza organizacyjnego OBSz Karola Ziarny, ps. „Sikora”, jeszcze w 1942 r. powyższy skład PKOiK uległ zmianie. W wyniku konsultacji przeprowadzonej przez Ziarnę z prezesem Powiatowej Trójki „Rocha”, Franciszkiem Nowosiadem, przewodniczącym PKOiK został kierownik TON, dotychczasowy referent szkolnictwa powszechnego Stanisław Janczewski, członkami zaś Stanisław Kopystyński, b. profesor Państwowego Gimnazjum i Liceum w Jarosławiu, działacz TNSSiW Józef Kluz oraz delegat „Rocha” Stanisław Nowak. Niebawem jednak na polecenie OBSz skład tej Komisji uzupełniony został ponownie przez K. Dzikusko oraz b. podinspektora oświaty dorosłych, nauczyciela szkoły powszechnej Józefa Knotza. Ustąpił natomiast Stanisław Nowak. Podział poszczególnych funkcji w tym nowym składzie przedstawiał się następująco: S. Janczewski — przewodniczący i referent szkolnictwa powszechnego, J. Kluz — referent szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, S. Kopystyński — re-

³⁷ *Sprawozdanie Komisji Oświaty i Kultury w Brzozowie*, opr. Henryk Kraus, AZBDO, sygn. II/1/Brw.

³⁸ J. Marszał, *Tajne nauczanie w zakresie...*, AZBDO, sygn. II/12/Łct.

³⁹ K. Dzikusko, *Organizacja i działalność tajnej oświaty i kultury powiatu jarosławskiego*, AZBDO, sygn. II/1/Jrw.

ferent szkolnictwa zawodowego, K. Dziduszko — kształcenie kandydatów na inspektorów i szkolnictwo powszechne, J. Knotz — referent oświaty dla dorosłych⁴⁰. Dnia 1 lipca 1943 r., po aresztowaniu i wywiezieniu do obozu w Pustkowie S. Janczewskiego, funkcję przewodniczącego PKOiK i referenta szkolnictwa powszechnego objął ponownie K. Dziduszko⁴¹. Działalność tej Komisji koncentrowała się wyłącznie w granicach przedwojennego powiatu jarosławskiego.

W czerwcu 1942 r. zorganizowana została PKOiK nr 13 w Przemyślu. Po przybyciu do Przemyśla Karola Ziarno i po konsultacji z powiatowym kierownikiem „Rocha” Romanem Kisiem, ps. „Sęp”, powołana została Komisja w następującym składzie: przewodniczącym został Marian Dohnal, ps. „Przemski”, będący równocześnie członkiem Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury „ROCHA”, referentem szkolnictwa średniego ogólnokształcącego został nauczyciel szkoły powszechnej w Przemyślu Bolesław Pelczarski, referat szkolnictwa powszechnego objął b. inspektor szkolny w Przemyślu Franciszek Mudryk, referentem zaś oświaty dorosłych został kierownik TON Michał Hałdys⁴².

Pod koniec 1943 r., po śmierci Michała Hałdysa, który zginął pod kołami samochodu prowadzonego przez pijanego żołnierza niemieckiego, do PKOiK dokooptowana została b. dyrektorka Liceum Pedagogicznego w Przemyślu — Helena Stipal-Pękalska⁴³.

Poważne zmiany w składzie przemyskiej PKOiK nastąpiły po aresztowaniu przez gestapo Mariana Dohnala dnia 27 kwietnia 1944 r. Wówczas przerwana została działalność Komisji, jak również wstrzymane zostało tajne nauczanie. Z obawy przed aresztowaniem opuścił Przemyśl Franciszek Mudryk oraz Helena Stipal-Pękalska⁴⁴. Po tygodniu od momentu aresztowania Dohnala do Przemyśla przyjechał Ignacy Jakubiec i po konsultacji z Romanem Kisiem powołany został nowy skład PKOiK. Nowym przewodniczącym Komisji został b. dyrektor i profesor szkół średnich na Wołyniu Ferdynand Schneider, ps. „Ślącza”. Referat szkolnictwa średniego objął przedwojenny nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej im. Grzegorza Piramowicza w Przemyślu, działacz TSL i TNSSiW, redaktor wydawnictw „Książnicy Atlas” we Lwowie, późniejszy profesor UJ i WSP w Krakowie — Stanisław Jodłowski (zm.

⁴⁰ *Zarys historii organizacji tajnej PKOiK w Jarosławiu za czasów okupacji hitlerowskiej*, AZBDO, sygn. II/9/Jrw.

⁴¹ St. Janczewski wrócił z obozu w maju 1944 r. J. Janczewska, *Wspomnienia z tajnego nauczania*, AZBDO, sygn. II/8/Jrw.

⁴² *Imienne wykazy członków PKOiK nr 13 w Przemyślu*, Akta Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury w Przemyślu, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Przemyślu, sygn. 11.

⁴³ *Relacja Bolesława Pelczarskiego*, AZBDO, sygn. II/4/Pml.

⁴⁴ H. Pękalska, *Udział w tajnym nauczaniu*, AZBDO, sygn. II/20/Pml. Mudryk wyjechał do Warszawy i już nie powrócił, Stipal-Pękalska natomiast wróciła po tygodniu.

w lutym 1979 r.). Ponadto w skład Komisji weszli: b. nauczycielka szkół średnich w Przemyślu Olga Skorska i Bolesław Pelczarski. Podobnie jak prof. Jodłowski zostali oni referentami szkolnictwa średniego ogólnokształcącego⁴⁵. Należy podkreślić, że początkowo w skład Komisji weszła również H. Stipal-Pękalska, ale będąc w ostatnim miesiącu ciąży na polecenie lekarza opuściła Przemyśl udając się do Korczyny w okolice Sanoka⁴⁶.

Pod koniec okupacji PKOIK powołała również Komisję Rewizyjną, która zajmowała się wyłącznie kontrolą finansową. W skład tej Komisji weszli: emerytowany dyrektor szkół średnich w Przemyślu Zygmunt Skorski (ojciec Olgi Skorskiej) oraz działacz KOP-i ZTN ks. Franciszek Winnicki⁴⁷.

Charakterystyczną cechą ostatniego składu PKOIK w Przemyślu jest niepowołanie referenta d.s. szkolnictwa powszechnego. Sprawę tą wyjaśnia sprawozdanie F. Schneidra z ostatniego okresu działalności Komisji: „Po aresztowaniu Dohnała [...] praca komórki [PKOIK — przyp. J.D.] rozwijała się przede wszystkim w 2 kierunkach: szkolnictwo średnie i pomoc dla nauczycieli względnie rodzin prześladowanych. Inne kierunki działalności były luźne i sporadyczne ze względu na zerwanie kontaktów z terenem po wyjeździe Mudryka, który był odpowiedzialny za ten odcinek działalności”⁴⁸. Działalność PKOIK w Przemyślu obejmowała teren dwóch przedwojennych powiatów: przemyskiego i dobromilskiego⁴⁹.

W czasie wakacji 1942 r. utworzona została PKOIK nr 9 w Sanoku. Inicjatywa utworzenia jej wyszła od przedwojennego profesora Gimnazjum Kupieckiego i Liceum w Stanisławowie Józefa Stachowicza. Po skontaktowaniu się z prezesem Powiatowej Trójki „Rocha” na pow. sanocki, Henrykiem Stankiewiczem, który często wyjeżdżał do Krakowa, uzgodniono, że przy najbliższej okazji jego pobytu w Krakowie za pośrednictwem okręgowego kierownictwa „Rocha” nawiąże kontakt z Okręgowym Biurem Szkolnym. Niedługo po tym do Jaćmierza, gdzie mieszkał Stachowicz, przybył Karol Ziarno i polecił w porozumieniu z powiatowym kierownictwem „Rocha” ustalić skład przyszłej PKOIK, sugerując jednocześnie wzięcie pod uwagę b. dyrektora Prywatnego Gimna-

⁴⁵ Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury nr 13 w Przemyślu, AZBDO, sygn. II/1/Pml.

⁴⁶ H. Pękalska, *op. cit.*, sygn. II/20/Pml.

⁴⁷ Książka kasowa b. Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury nr 13, Akta PKOIK w Przemyślu; WAP-Przemyśl, sygn. 23.

⁴⁸ Z działalności Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury nr 13 (za czas od 27 IV 1944 do wyzwolenia), AZBDO, sygn. II/7/Pml.

⁴⁹ Prawdopodobnie były próby utworzenia w Dobromilu oddzielnej PKOIK, lecz z powodu małej ilości szkół polskich na tym terenie oraz dużej aktywności nacjonalistów ukraińskich Komisja nie została utworzona, patrz: B. Chrzan, *Tajne władze...*, s. 52.

zjum i Liceum w Sanoku, działacza związkowego, dr Zofię Skołozdro⁵⁰. Podczas kolejnej wizyty Ziarno, która miała miejsce w dwa tygodnie później, odbyło się pierwsze konstytucyjne zebranie PKOiK w Sanoku. Przewodniczącą i referentem szkolnictwa powszechnego i średniego została dr Zofia Skołozdro, ps. „Orlińska”. Referentem szkolnictwa średniego i przewodniczącym Komisji Egzaminacyjnej został Józef Stachowicz, ps. „Halban”, referat szkolnictwa średniego i walki cywilnej objął zaś b. profesor Państwowego Gimnazjum i Liceum w Cieszynie, sympatyk PPS, Tadeusz Chmielewski. Łącznikiem między PKOiK a kierownictwem „Rocha” został nauczyciel szkoły powszechnej w Bażanówce, późniejszy kierownik tejże szkoły, działacz ludowy Bronisław Niemiec⁵¹.

Komisja ta działalnością swoją obejmować miała przedwojenne powiaty sanocki i leski z Ustrzykami Dolnymi. Po dokładnej analizie sytuacji na tym obszarze ze względu na zbyt duży żywioł nacjonalistów ukraińskich, zwłaszcza w pow. leskim i w południowej części pow. sanockiego, działalność PKOiK ograniczyła się do miasta Sanoka i 4 gmin powiatu sanockiego, tj. Zarszyna, Rymanowa, Bukowska i Mrzygłodu, oraz niektórych miejscowości pow. leskiego, m. in. Leska, Ustrzyk Dolnych i Czarny. Opiekę nad tajną oświatą na terenie gmin Zarszyn i Rymanów objął Józef Stachowicz, Bukowska i Mrzygłodu Tadeusz Chmielewski, powiat leski zaś z Ustrzykami Zofia Skołozdro. Ponadto działalność tej Komisji objęła również część miejscowości z 3 gmin powiatu brzozowskiego: Dydnia, Haczów, Grabownica oraz Iwonicz z pow. krośnieńskiego⁵².

Niedługo po utworzeniu PKOiK w Sanoku podobna Komisja powołana została w Brzozowie. Powstanie jej związane jest również z działalnością Karola Ziarno. Latem 1942 r. Ziarno udając się do Sanoka zatrzymał się w Brzozowie celem powołania nowych władz oświatowych. W tym celu nawiązał kontakt z b. dyrektorem Gimnazjum i Liceum w Brzozowie Michałem Mrozowskim, proponując mu organizację PKOiK. Po otrzymaniu odmownej odpowiedzi Ziarno udał się do wspomnianego wyżej Józefa Stachowicza, który na przewodniczącego PKOiK w Brzozowie zaproponował kandydaturę Henryka Krausa mieszkającego w Orzechówce⁵³. Kraus przed wojną był prezesem Oddziału Powiatowego ZNP w Brzozowie, a od 1940 r. pełnił funkcję kierownika szkoły w Jasienicy Rosielnej, toteż prosto z Sanoka Ziarno udał się do Henryka Krausa, który propozycję powyższą przyjął. Wkrótce w domu Heleny

⁵⁰ *Relacja Józefa Stachowicza* (w zbiorach autora).

⁵¹ J. Stachowicz, *Milknące echa* (fragmenty wspomnień), AZBDO, sygn. II/19/SNk.

⁵² T. Chmielewski, *Tajne nauczanie w okresie okupacji hitlerowskiej w powiecie sanockim*, AZBDO, sygn. II/2/Snk.

⁵³ *Relacja J. Stachowicza* (w zbiorach autora); H. Kraus, *Wspomnienia z okupacji hitlerowskiej w latach 1939—1944*, AZBDO, sygn. II/8/Brw.

Gawlik nauczycielki szkoły średniej w Brzozowie odbyło się pierwsze zebranie organizacyjne PKOiK nr 11. Przewodniczącym Komisji został H. Kraus, ps. „Dulemba”, referat szkolnictwa średniego ogólnokształcącego i funkcję przewodniczącego Komisji Egzaminacyjnej objął były nauczyciel Państwowego Gimnazjum i Liceum w Brzozowie Józef Dydek, ps. „Brzoza”, referat szkolnictwa powszechnego i walki cywilnej przejął przedwojenny nauczyciel szkoły powszechnej w Tarnopolu Stanisław Kozak (później został zastępcą przewodniczącego), referentem szkolnictwa średniego i powszechnego został nauczyciel szkoły powszechnej w Dynowie, przedwojenny działacz ZNP i SL Antoni Łukasiewicz, sekretarzem zaś Komisji była Janina Troczyńska, urzędniczka notariatu w Brzozowie ⁵⁴.

Działalność tej Komisji obejmowała, z wyjątkiem kilku miejscowości, gmin Dydni, Haczowa i Grabownicy oraz gminy Dynów (ale tylko w zakresie szkolnictwa średniego, nad którym opiekę sprawowała PKOiK w Przeworsku) pozostałą część przedwojennego powiatu ⁵⁵.

⁵⁴ *Sprawozdanie Komisji Oświaty...*, sygn. II/1/Brw.

⁵⁵ Odnośnie do działalności władz oświatowych na terenie powiatów: brzozowskiego, sanockiego i krośnieńskiego podać należy następującą informację. Po zakończeniu wojny na ręce Cz. Wycecha złożona została praca Kazimierza Holejki pt. *Źródło i przyczynki do dziejów szkolnictwa za czasów okupacji niemieckiej w powiatach: brzozowskim, krośnieńskim i sanockim za lata 1939—1944*, Brzozów 1944, ss. 121 (znajduje się ona w AZBDO, sygn. II/5/Brw, oraz w Archiwum ZG ZNP, sygn. 24/77). Mówi się w niej o istnieniu w latach 1940—1944 Międzyszkolnej Tajnej Komisji Porozumiewawczej powołanej dnia 15 stycznia 1940 r., która działalnością swoją obejmowała obszar powiatów brzozowskiego, sanockiego i krośnieńskiego. Ponadto z ramienia tej Międzyszkolnej Komisji działać miała Państwowa Tajna Komisja Egzaminacyjna, której przewodniczącym był również K. Holejko, a w skład jej wchodził: Michał Mrozowski, Antoni i Maria Ceptowscy, Mieczysław Tuligłowicz, Bronisław Froń, Ignacy Bok, Maria Kuzio-Filipowicz oraz ks. Ignacy Kociak. Praca ta w ogóle nie uwzględnia działalności PKOiK na tym terenie, a wiarygodność powyższych faktów potwierdzają relacje M. Mrozowskiego (AZBDO, sygn. II/11/Brw), Marii i Antoniego Ceptowskich (AZBDO, sygn. II/36/Brw) oraz zeznania ich złożone przed Sądem Powiatowym w Brzozowie dnia 6 X 1967 r. (Archiwum OKBZH w Rzeszowie, sygn. 35D). Po zapoznaniu się z treścią tej pracy działacze tajnego nauczania pow. brzozowskiego, sanockiego i krośnieńskiego zaprzeczyli wszystkim faktom podanym przez Holejkę, czemu dali wyraz w specjalnie wydanych indywidualnych i zbiorowych oświadczeniach skierowanych do Wycecha, ZG ZNP oraz AZBDO. Oświadczenia te podpisali: H. Kraus, J. Stachowicz, Z. Skołodro, T. Chmielewski, Jan Lenart (przew. PKOiK w Krośnie), J. Kania, ks. Stefan Weidel TJ, M. Kuzio-Filipowicz, J. Cała, J. Kędzior (delegat Rządu na pow. sanocki), J. Penar, dr J. Świerzowicz, J. Zaleska, uczestnicy tajnego nauczania (patrz: sygn. II/6/Brw, II/3—4—26/Brw, II/10/Snk). Ze wszystkich tych relacji i oświadczeń prawdopodobne wydaje się, że Holejko jako kierownik szkoły w Przysietnicy, do której został przeniesiony z Brzozowa dn. 1.04.1940 r., prowadził tajne nauczanie w zakresie liceum pedagogicznego, a uczniowie jego byli egzaminowani przez powołaną przez niego Komisję Egzaminacyjną, która działała niezależnie od PKOiK w Brzozowie. Świadczyć o tym mogą m. in. relacje M. Kuzio-Filipowicz (AZBDO, sygn. II/26/Brw) oraz Ks. Weidla (Archiwum OKBZH w Rzeszowie, sygn. 35D).

Obszar przedwojennego powiatu lubaczowskiego podporządkowany był Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury w Rawie Ruskiej. Skład tej Komisji, która zorganizowana została również w 1942 r., przedstawiał się następująco: funkcję przewodniczącego objęła b. nauczycielka Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Tarnopolu, a od 1935 r. nauczycielka Państwowego Gimnazjum i Liceum w Zaleszczykach, Agnieszka Przewór, członkami zaś byli: Maria Zaręba, nauczycielka powszechnej szkoły męskiej w Rawie Ruskiej, Feliks Lachowicz i Stanisław Gajewski⁵⁶.

Najniższym ogniwem władz Departamentu Oświaty i Kultury były Gminne Komisje Oświaty i Kultury. Sprawę organizacji i zakresu działania tych Komisji regulowały wydane późną wiosną 1942 r. przez Departament *Wytyczne organizacji i działalności organów oświaty i kultury w okręgu*⁵⁷. Zgodnie z tymi wytycznymi każda Gminna Komisja Oświaty i Kultury (GKOiK) powinna objąć swoją działalnością całokształt życia kulturalnego na terenie gminy. Podstawowym zadaniem tych Komisji miała być przede wszystkim opieka nad szkolnictwem powszechnym, średnim i zawodowym oraz organizacja walki cywilnej. W podziemnym szkolnym okręgu krakowskim organizacja GKOiK nie zawsze pokrywała się z tzw. akcją gminną TON, która została przeprowadzona w okresie wakacji lat 1942 i 1943⁵⁸.

Na terenie wschodniej Rzeszowszczyzny GKOiK powołane zostały we wszystkich omawianych powiatach jesienią 1942 r. oraz w okresie zimowym 1942/1943 r.

Na omawianym obszarze działalność oświatową rozwinęły również ośrodki związane z konspiracją wielkopolską w Generalnej Guberni, a przede wszystkim Biuro Oświatowo-Szkolne Ziem Zachodnich. Geneza tego Biura wywodzi się z Wydziału Oświatowego powołanego w 1940 r. przy tajnej organizacji poznańskiej „Ojczyzna”, która związana była ze Stronnictwem Narodowym. Jeszcze w 1940 r., po powstaniu w ramach Delegatury Rządu na Kraj Biura Zachodniego, wojskowa organizacja „Ojczyzna” swój Wydział Oświatowy pod nazwą: Biuro Oświatowo-Szkolne (BOSz) przekazała właśnie Biuru Zachodniemu.

Kierownictwo tego Biura objął ks. dr Maksymilian Rode, ps. „Marianczyk”, z Poznania. Zadaniem BOSz była przede wszystkim opieka i koordynacja działalności wszystkich kompletów tajnego nauczania utworzonych bądź prowadzonych przez nauczycieli wysiedlonych z ziem wcielonych do Rzeszy. W tym też celu w 1941 r. utworzone zostały na

---

⁵⁶ P. Weber, *Tajne nauczanie w czasach okupacji niemieckiej na terenie Rawy Ruskiej (wspomnienia)*, AZBDO, sygn. II/23/Lwów; *Relacja Agnieszki Przewor*, AZBDO, sygn. IV/80/Lwów.

⁵⁷ J. Krasuski, *op. cit.*, s. 95.

⁵⁸ Cz. Wycech, *op. cit.*, s. 26 i 42.

terenie Generalnej Guberni 4 okręgi szkolne: w Warszawie, Częstochowie, Lublinie i Krakowie. Na czele okręgu krakowskiego, w którego zasięgu znalazł się obszar wschodniej Rzeszowszczyzny, stał emerytowany wicekurator Poznańskiego Okręgu Szkolnego Ignacy Stein⁵⁹. W 1941 r. okręgowi krakowskiemu BOSz podporządkowane zostało tajne gimnazjum i liceum w Leżajsku, działające od dnia 21 listopada 1939 r. Głównym organizatorem tego tajnego gimnazjum był przedwojenny profesor gimnazjalny w Leżajsku Stanisław Gdula i katecheta gimnazjalny z Poznania, wysiedleńca ks. Tomasz Małolepszy⁶⁰.

Drugim ośrodkiem, który na początku 1942 r. podporządkowany został BOSz było tajne Gimnazjum i Liceum OO. Jezuitów w Starej Wsi koło Brzozowa, które rozpoczęło swoją działalność również w listopadzie 1939 r. Mimo że zorganizowali go głównie jezuici wysiedleni w 1939 r. z Chyrowa (pow. Dobromil) i nie uczył w nim żaden uchodźca z ziem wcielonych do Rzeszy, to na skutek zbyt późnego zorganizowania PKOiK w Brzozowie podporządkowane zostało BOSz. Pierwszy kontakt z krakowskim okręgiem BOSz nawiązany został w końcu 1941 r. przez kierownika tajnego gimnazjum w Starej Wsi ks. Stefana Weidla TJ, ps. „Stefan Węgierski”, z zastępcą Ignacego Steina dyrektorem Marianem Antoniakiem⁶¹. W grudniu 1942 r., mimo formalnego wcielenia BOSz do Departamentu Oświaty i Kultury, nie zdołano przeprowadzić faktycznej unifikacji tych dwóch ośrodków ze względu na różnice poglądów ideologicznych i politycznych Wycecha i ks. Rode⁶². Dopiero od 12 marca 1943 r., kiedy pod naciskiem Delegata Rządu profesora Jana Piekalkiewicza ks. Rode ustąpił ze stanowiska kierownika BOSz, a jego miejsce zajął profesor Michał Pollak, między tymi ośrodkami doszło do faktycznej współpracy, a tym samym zlikwidowana została wielotorowość w kierownictwie podziemia oświatowego⁶³. W ślad za tym po utworzeniu w 1943 r. GKOiK ośrodek Stanisława Gduli i ks. Tomasza Małolepszego nawiązał kontakt z przewodniczącym Komisji Romanem Szczupakiem, któremu się podporządkował.

Inaczej natomiast sprawa ta przedstawiała się w ośrodku w Starej Wsi pod Brzozowem. W 1943 r. przewodniczący PKOiK w Brzozowie Henryk Kraus skontaktował się z ks. Weidlem i poinformował go o po-

⁵⁹ E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970, s. 480.

⁶⁰ *Orzeczenia Okręgowej Komisji Weryfikacyjnej*, Akta Kuratorium Okręgu Szkolnego w Rzeszowie, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie, sygn. 265.

⁶¹ *Zeznanie przed Sądem Powiatowym w Brzozowie ks. Stefana Weidla dnia 11 X 1967 r.*, Archiwum OKBZH w Rzeszowie, sygn. 35D.

⁶² Cz. Wyech, *op. cit.*, s. 36–39.

⁶³ M. Pollak, *Działalność Biura Szkolnego ziem zachodnich w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 1958, z. 2, s. 117.

siadanym pełnomocnictwem otrzymanym z Okręgowego Biura Szkolnego w Krakowie upoważniającym go kierowania akcją tajnego nauczania w powiecie brzozowskim. Chodziło zapewne o podporządkowanie ośrodka klasztornego PKOiK. Rozmowy te przyniosły jedynie połowiczny sukces Krausa. Mimo że uznano PKOiK, to jednak ośrodek jezuicki do końca okupacji prowadził działalność niezależną. Polegała ona m. in. na tym, że ośrodek ten wizytowany był nadal przez przedstawicieli BOSz, a na ręce Steina i Pollaka składane były sprawozdania z akcji tajnego nauczania⁶⁴. Należy podkreślić, że zespół oo. jezuitów był najlepiej działającym ośrodkiem tajnego nauczania we wschodniej Rzeszowszczyźnie. Zarówno w Leżajsku, jak i w Starej Wsi około 40% uczącej się młodzieży pochodziło z ziem przyłączonych do Rzeszy⁶⁵.

Po przezwycięzeniu tych wszystkich trudności Departament Oświaty i Kultury dopiero w II połowie 1943 r. przejął całkowicie władzę w zakresie oświaty na obszarze wschodniej Rzeszowszczyzny.

JAN DRAUS

THE SHAPING OF SECRET EDUCATION AUTHORITIES IN THE
EASTERN RZESZÓW REGION IN 1939—1944

Summary

The author discusses the origin and structure of secret education authorities in the following districts of the former Rzeszów Province: Brzozów, Jarosław, Lesko, Leżajsk, Lubaczów, Łańcut, Przemyśl, Przeworsk, Sanok and Ustrzyki.

The Commission of Public Education was the first secret education authority which spread its influence over the Eastern Rzeszów area. The organization of the Province and the creation of secret education groups began at the beginning of 1940. On the basis of pre-war connections with the Polish Teachers' Association, the organizers rebuilt the regional network of the Secret Teachers' Organization, focussing its attention on assisting unemployed and resettled teachers. The Association of Secondary and High School Teachers also created a secret network.

The establishment of the Department of Education and Culture (D.E.C.) of the Government Delegate for Poland in Autumn 1940 was a decisive moment in the history of secret education. The action of establishing district D.E.C. authorities began in the Eastern Rzeszów Province in 1942. The D.E.C. took over complete control of education in this Province in the second half of 1943.

Translated by J. Rudzki

⁶⁴ *Zeznanie... ks. Weidla...*

⁶⁵ S. Michalski, *Tajne nauczanie w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1968, s. 113.

ЯН ДРАУС

ФОРМИРОВАНИЕ КОНСПИРАТИВНЫХ ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫХ ВЛАСТЕЙ
НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЖЕШУВСКОЙ ЗЕМЛИ
В 1939-1944 ГОДЫ

Содержание

Предметом изучения является возникновение и структура конспиративных просветительных властей на территории следующих повятов бывшего Жешувского воеводства: Бжозув, Ярослав, Леско, Лежайск, Любачув, Ланьцут, Пшемысль, Пшеворск, Санок и Устжики.

Первой конспиративной просветительной властью, которая охватила своим влиянием территорию восточной Жешувской земли, была Комиссия Народного Просвещения. В начале 1940 г. началась работа по подготовке условий на местах и организации курсов тайного обучения. Используя довоенные звенья Союза польских учителей была проведена реконструкция Тайной учительской организации, деятельность которой концентрировалась прежде всего на несении помощи безработным и выселенным учителям. Конспиративную сеть образовало также Общество учителей средних и высших школ.

Решающим моментом в истории конспиративного просвещения была организация осенью 1940 г. Департамента просвещения и культуры Представительства правительства в Польше (*Delegatury Rządu na Kraj*). На территории восточной Жешувской земли деятельность связанная с организацией повятовых властей Департамента просвещения и культуры началась в 1942 г. Во второй половине 1943 г. Департамент просвещения и культуры полностью перенял власть в области просвещения на указанной территории.

Перевела К. Клёша